

«НОВА ЛЮДИНА»: ТИПОВИЙ ОБРАЗ ІНТЕЛІГЕНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ПРОЗІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ В ПОЗИТИВІСТСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Стаття є спробою дослідження формування в українській та польській літературах “нового героя” інтелігента в суспільних умовах другої половини XIX століття.

Ключові слова: *“нова людина”, позитивістські тенденції, позитивістська типологія, інтелігенція, українська та польська література, новий тип героя.*

Тему “нової людини” і загалом появи образів інтелігенції в українській та польській літературах даного періоду, вочевидь, слід розглядати як засадничу та центральну в оцінках епохи позитивізму в обох літературах. Невіддільна вона і від окреслення тих теоретичних засад, які ставили перед собою позитивісти-літератори в своїй орієнтації на той образний ідеал інтелігента в своїх творах, який був невіддільним від тодішнього суспільного запиту або ж творився ними на основі певних типологічних моделей своїх героїв, які мали б “пробудити” їх до життя та стати об’єктом для наслідування. Власне, таке творче завдання і ставили перед собою більшість польських та українських літераторів тієї доби, яких ми відносимо до позитивістської школи, зрозуміло, беручи до уваги усі дискусійні завваги, навіть, щодо існування в тогочасній українській літературі ознак позитивізму, які, насправді, були більш означеними в тодішньому польському письменстві.

І все ж типологічно український та польський інтелігент другої половини XIX – початку XX століть, образи якого з’явилися у літературі, мав певний збірний ідеал, являючи собою тип інтелектуальної особистості, зайнятої у сфері розумової праці, з широкими просторовими уявленнями, визначеною системою цінностей та активною громадянською позицією. Такі інтелігенти мали йти в авангарді тенденцій суспільного розвитку, модернізації громадсько-політичної сфери та всього того, що включало в себе поняття “прогресу”, а водночас бути творцем та збирачем культурних традицій власного народу, вважаючи ціллю свого життя служіння національній справі. Дуже важливо, що, попри усі принципи відмінності та особливості позитивістських тенденцій в обох літературах тієї пори, ці типологічні характеристики образу інтелігента мали ці спільні характеристики.

На нашу думку, цю тему варто розглядати і в контексті існуючого дискурсу в сучасному літературознавстві щодо появи ознак модернізму в українській літературі вже з другої половини XIX століття загалом та як одну із складових естетичних ідеалів тих літераторів, яких ми зараховуємо до позитивістської школи. У цій теоретико-методологічній сув'язі щодо поглядів на вітчизняне письменство тієї пори варто брати до уваги дослідження кількох поколінь істориків літератури, пам'ятаючи про набутки естетизму О.Огоновського, системно-типологічний метод І.Франка, який, зрозуміло, був центральною інтелектуальною постаттю не лише тодішнього літературного процесу, але й літературознавства, не забуваючи про позитивізм С.Єфремова та М.Грушевського аж до Є.Маланюка, погляди на літературу П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, М.Драгоманова, Б.Грінченка, безкомпромісний естетизм М.Євшана та Д.Донцова, академізм М.Зерова аж до теоретичних набутоків сучасних літературознавців. Зрозуміло, що їх погляди і на образну галерею творів українських літераторів даного періоду різняться, проте створюють нині доволі цілісну літературознавчу хроніку набутоків позитивістського періоду вітчизняного письменства, навіть, у контексті несприйняття, скажімо, тим же Грушевським та Єфремовим творчості Кобилянської чи певним скепсисом Франка до естетичних літературознавчих постулатів того ж Нечуя-Левицького. Але, попри це, нині перед нами вже постає більш об'єктивна картина особливостей літературного процесу другої половини XIX століття, в якій вже помітні реальні зміни літературознавчої парадигми та цілковитої відмови від заідеологізованих стереотипів радянської пори разом з намаганням пошуків нових інтерпретаційних поглядів, зокрема, і на образний ряд у творах найчільніших представників вітчизняного літературного процесу в його історичній ретроспекції загалом і щодо означеного періоду зокрема.

Деталізації та зіставлення ця проблематика вимагає і з набутками тодішньої польської літератури, яка, скажемо так, першою прийняла ідеї позитивізму із Заходу, маючи на те, так би мовити, і свої власні причини, пов'язані з поразкою національно-визвольних змагань початку 1860-х. Ідеї еволюціонізму, лібералізму, нові уявлення про індивідуалістичні і раціональні концепції людини, поява культу щоденної праці, дрібних починань, які вели до великих суспільних досягнень, як і зрештою поява нового героя – людини послідовної щоденної праці задля великої мети – ось ті естетичні засади позитивізму, які їх виразники несли у суспільство через посередництво літератури, яка прагнула творити ідеал людини, яка хотіла і вміла вчитися, відстоювати права інших соціальних верств у суспільстві, вивівши нову плеяду образів, яких досі не знали ці обидві літератури, поставивши перед ними й інші, суспільні завдання тощо.

Проте варто зауважити, що, незважаючи на очевидний вплив на формування засад позитивізму із західноєвропейського ґрунту, польська й українська літературна традиція мають свої особливості, пов'язані зі специфікою національного розвитку цих народів та їх культур, зокрема, у ХІХ столітті. Хоча не менш актуальною була на той час і проблема так званого навчання через відмінності у міжкультурному спілкуванні представників літератури, культури обох народів, своєрідний інтелектуальний місток між якими проклали своїми літературознавчими, публіцистичними і власне літературними творами, насамперед, Іван Франко.

Саме Франко першим в українському письменстві тієї доби шукав, за слушним визначенням Миколи Ткачука [1], тип героя-інтелігента, готового на самопожертву заради волі, широких мас, підходячи до теми взаємин інтелігенції з народом з морально-етичного боку, заглиблюючись у дослідження характерів, творячи епос нового світу, що немислимий без особистості, цікавої самої по собі, людини, яка духовно оновлюється, нерозривної з народом. Франко, творячи у власних прозових творах, насамперед, романах “Борислав сміється”, “Не спитавши броду”, “Петрії і Довбушуки”, “Лель і Полель”, “Основи суспільності”. “Перехресні шляхи”, “Для домашнього вогнища” власну “людську комедію”, продовжує традиції відомих літературних європейських авторитетів тієї епохи О.Бальзака, Ч.Дікенса, В.Текеря, А.Тромопа. Якраз у цих його творах, на нашу думку, з'являються нові образи таких інтелігентів, яких ще на той час не знала не лише українська, але й польська література у подібній масштабній поліфонії загальносуспільного звучання. Скажімо, його герої, які проповідують позитивістські ідеали з незавершеного роману “Не спитавши броду”, найперше, вчитель Міхонський та Станіслав Трацький, дещо зближується хіба що з героями Елізи Ожешко з роману “Над Німаном”. В образі головного героя роману Бориса Граба, як небезпідставно вважає Микола Ткачук, Франко хотів показати образ “нової людини”, інтелігента, розкрити становлення активного характеру, демократичного героя, формування його світогляду, простежити ті нові ідеї, що виникають у польськошляхетському середовищі під впливом віянь доби [1, с.205]. У цьому творі Франко перегукується вже з концепцією Болеслава Прус, автора творів “Антек”, “Зворотна хвиля”, “Лялька”, “Форпост”, який, щоправда, йшов у них шляхом подолання позитивістських впливів, хоча це вже тема для іншої розмови не лише у його творчості, але й Франковій. Як зрештою і уся проблематика з появою нових героїв у тодішній польській та українській літературах, коли принагідно можна згадати, що, скажімо, якраз образи українських селян були першими селянськими героями в тодішній польській літературі у творах чільного представника польського письменства Юзефа

Ігнація Крашевського (повісті та оповідання “Ярина”, “Остап Бондарчук”, “Уляна”, “Хати за селом”, “Циганка Аза”).

Щодо визначення характеристик навколо даного періоду вже вітчизняної літератури, то нам видається більш переконливою позитивістська типологія С.Єфремова, який розглядав історію вітчизняної літератури, “як визвольну у широкому розумінні руху, що всіма сторонами охоплює життя українського народу й показує йому раз у раз стежки кращої будущини”[2, с.21-22]. І хоч можна дискутувати на предмет звуження поля досліджень літератури Єфремовим та тих завдань, які мали ставити перед своїми героями її чільні представники, що, до речі, робили і його сучасники, проте за образним визначенням М.Зерова[3, с.206], все ж саме С.Єфремов дав канон українського письменства. До речі, цей “канон” нічого спільного не мав з вульгарним соціологізуванням, яким пішло радянське літературознавство, хоча ряд сучасних літературознавців, найперше С.Павличко, М.Зубрицька, Н. Зборовська віднедавна по-новому зуміли поставити питання про устояність подібних критеріїв такого літературного канону за Єфремовим, прослідковуючи їх, найперше, в образній палітрі творів тієї доби, як домінуючу складову художніх текстів.

Повертаючись до позитивістської типології С.Єфремова, варто зауважити, що означений період літератури належить до часу переходу вітчизняним письменством до зразків загальноєвропейського розвитку, освоєння ним нових літературних форм. Усі ці зразки українська література, насамперед її проза, повинна була творити, хоч і природнім, але, так би мовити, прискореним шляхом, зусиллями представників вітчизняного письменства, такими як Марко Вовчок, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, П.Куліш, Панас Мирний, І.Франко (обов’язково з наголосом на його інтелектуально-творчу першість. – Б. Г.). М.Старицький, Олена Пчілка, Леся Українка, Б.Грінченко, О.Кобилянська, Н.Кобринська та ряд інших, які в умовах, за визначенням Л.Костенко “заблокованості української культури”, повинні були своєю творчістю виконувати як національно-визвольну функцію вітчизняної літератури, так і не занизити її інтелектуальної життєздатності у творенні художніх форм, стилів та образів.

Окремо на початках цього процесу у вітчизняній літературі стоїть проза І.Нечуя-Левицького. “Без того етапу, який пройшла українська проза в особі І.Нечуя-Левицького, – справедливо стверджує дослідниця його творчості Н.Крутікова [4,с.29-30], – важко уявити появу романів Панаса Мирного, Б.Грінченка, взагалі історію великих епічних форм української прози”. Адже вже Нечуй-Левицький “в своїх “інтелігентських” повістях, як наголошує Мирослава Кавецька, виробив певну модель особистого погляду, який можна визначити як погляд українського позитивіста і за яким можна побачити прототипи поміж громадськими діячами і учасниками народницького руху”[5,с.517].

Вона доречно зауважила, що прикладом тут можуть бути повісті й романи “Неоднаковими стежками”, “Над Чорним морем”, “Хмари”, у яких письменник моделює певні особистості, які належать до покоління молодих людей, часто перебувають в опозиції до поглядів своїх батьків, а також своїх ровесників. Найчастіше його герої національно свідомі, відчувають свій зв’язок з народними традиціями і деколи походять з сімей, які байдужі до таких ідей. Керуються ці герої практицизмом і раціоналізмом, хоча вони є ідеалістами і незалежно від зовнішніх впливів намагаються залишитися вірними своїм ідеям. Характерною рисою цих постатей є демократизм, який виявляється у спробах братання з народом. Радюк (“Хмари”) демонстративно одягає український народний костюм, пробує виконувати селянську роботу. Одним з приятелів Улашевича (“Неоднаковими стежками”) є селянин Никон і тощо.

Письменник уперше в українській прозі створює романи з життя національної інтелігенції, які стали збудниками широкої суспільної думки, предметом дискусій та критики, яка дорікала йому, що він відійшов від тем, властивих українській літературі. Адже, згадаймо, в статті “Завдання українфільства” М.Костомаров відверто накладав “табу” для українських літераторів у висвітленні теми інтелігенції, що Нечуй-Левицький буде спростовувати впродовж усієї своєї творчості. “Нова людина” у Нечуя-Левицького Радюк – герой з українською ідеєю, а не взагалі абстрактно-революційний “человек”, якими дозволено бути “тургеневським” Базаровим, Інсаровим чи “чернишевським” Рахматовим. Він справедливо наголошує, що “в нас такий чоловік був би повинен відстоювати не тільки за поступові принципи, але й за своє національне животіння й національні, а не тільки соціальні права”. Його герой, як справедливо наголошував І.Приходько [6, с. 57], є той, в “дії котрого закладено біль і проблеми зневаженої нації, чию культуру, мову брутално топтано й нищено, герой – свідомий українець”.

Щоправда, є також свої особливості й у порівнянні ідейно творчих засад Нечуя-Левицького з польськими позитивістами. Адже подібні проблеми стояли на той час і перед інтелектуальною елітою польського суспільства. Відповідно на неї у Польщі (підросійській і півдавстрійській) стала так звана програма варшавської інтелігенції. Ця програма стала спробою аналізу стану польської суспільності та пошуку шляхів до розв’язання тих проблем, які перед нею постали. Була це і реакція на романтизм, який розвіяла поразка польського повстання 1862-1863 років добре відчутна і в українському суспільстві.

Зрозуміло, що ці проблеми перед українською суспільністю стояли у дещо в іншому контексті, який пов’язаний з рівнем “дозрівання” української нації. Тобто перед українськими позитивістами стояли набагато складніші завдання, ніж перед польськими, адже їм ще треба було витворити національну

еліту, здатну не тільки до ходіння в народ, як це робить Радюк. Пізніше це надзавдання, зрештою, українська літературна та політична еліта виконала у рекордно короткий історичний строк. Проте у другій половині XIX століття поява в українській літературі розчарованих героїв польських повстань 30-го, 60-го років, які часто з'являються у творах польських позитивістів, за винятком Івана Франка, просто неактуальна. Проте українська література їх відсутність “компенсувала” їх типажми стихійних бунтарів на кшталт Миколи Джері, яких також вперше на національну суспільну авансцену виводить проза Нечуя-Левицького, а за ним Панас Мирний, який творить перший психологічний роман в тодішньому вітчизняному письменстві.

Безперечно, подібні ідеї були актуальними і для польських позитивістів, досить згадати героя Вітольда Корчинського Елізи Ожешко, проте в дещо іншому контексті, адже на той час польська нація давно вже мала механізм власного самозахисту – доволі структуроване суспільство з елітою, власною церквою, живими традиціями власної державності тощо, тож зусилля польських літераторів були направлені на створення більш прагматичних художніх образних моделей для поколінь поляків (і в Австрійській, і в Російській імперіях) другої половини XIX століття.

Зокрема, польські позитивісти критично оцінюють стосунки між селом і двором. У багатьох їх творах поміщики представлені, як клас, що позбавлений глибокого патріотизму, суспільної відповідальності, що, власне, ми бачимо і в творах Івана Франка. Важко розраховувати на допомогу цієї верстви, тож польські письменники пропонують для інтелігенції шлях братання з власним народом. Прикладом є Вітольд Корчинський («Над Німаном» Елізи Ожешко), який намагається бути для селян старшим братом та опікуном, прагне впровадити у їх побут техніку, досягнення науки.

Не обходять увагою тодішні польські та українські прозаїки проблему, пов'язану з негативним впливом на особистість вихідців з села міського середовища. Тут окремо слід виділити феномен прози Івана Франка, яка стала новим явищем в тодішній українській літературі, феномен якої потребує окремої розвідки і з огляду на образну галерею інтелігентів, про що вже у нас йшлося. Борис Граб з роману “ Не спитавши броду ”, Владислав та Гнат Калиновичі з роману “ Лель і Полель ”, Євген Рафалович з “ Перехресних шляхів ”, – якраз і творять цілу галерею його образів інтелігентів-громадських діячів та борця за соціальні права та свободи простого люду, художньо-психологічні образи яких виписані автором на найвищих тодішніх літературних світових стандартах.

Проте, враховуючи історичні реалії, подібні підходи до творення ідеалу героя-інтелігента, людини активної суспільної та національної позиції

в означений літературний період у вітчизняному письменстві доволі продуктивно розробляє й ціла група українських прозаїків з Наддніпрянської України, зокрема, Панас Мирний, Б.Грінченко та ін., які вслід за І.Нечуєм-Левицьким висвітлюють її у двох основних вимірах – впливи міста, як соціально-суспільного чинника і як одного із “ззарядь” русифікації українського народу. Найяскравіші типи такі образів створить згодом Б.Грінченко (насамперед у повістях “Серед темної ночі”, “Під тихими вербами”) та Панас Мирний (“Повія”, “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”), хоча саме Нечую-Левицькому належить пріоритет у висвітленні цієї проблематики.

Зрозуміло, чому герої Ожешко, Пруса, Конопніцької, Сенкевича, як ми вже наголошували, не могли “народитися” у всій повноті своїх устремлінь в українській дійсності, адже вони ставили дещо інші завдання перед собою, ніж герої українських прозаїків-позитивістів. Так, їх єднає те, що вони не нехтують героїчним минулим своїх народів, проте, заглиблюючись у народну справу, вони по-різному бачать вирішення найактуальніших проблем своєї епохи. Павло Радюк (“Хмари”) принципово відрізняється від Вітольда Корчинського («Над Німаном») тим, що у нього на першому місці стоїть ідея національного відродження, тобто це, власне, герой з національною ідеєю.

Згодом М.Зеров стверджував, що “хочемо ми чи не хочемо, а з часів Куліша і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської... – європейські теми і форми приходять в нашу літературу, розташовуються в ній, і вся справа в тім, як ми цей процес об’європеювання, опанування культури проходитимемо: як учні, як несвідомі провінціали, що намічають і копіюють зовнішнє – чи як люди дозрілі і тямущі, що знають природу, дух і наслідки засвоєваних явищ і беруть їх з середини, в їх культурному естві” [3, с.172]. Продовжуючи цю думку, на наш погляд, можна стверджувати з певними умовностями, що у тодішній українській прозі на висоту цих завдань піднялося два прозаїки – Іван Франко та Ольга Кобилянська, але це також вже тема окремої розвідки.

Під цим кутом зору, безумовно, вагомим є внесок І.Нечуя-Левицького, М.Драгоманова, Б.Грінченка, М.Павлика та інших представників творчої української інтелігенції, які гуртувалися у 70-ті, 80-ті, 90-ті роки ХІХ століття, навколо тодішніх народовських, а згодом радикальних видань, які у той конкретний історичний період приділяли увагу не лише практичним завданням ідейно-естетичних засад рідного письменства, а по суті розпочали гідний подиву шлях по виведенню української літератури на загальноєвропейський рівень без посередництва, скажімо, тієї ж російської літератури, а швидше всупереч її стандартам і впливам. культури, у власних творах витримали перевірку часом.

У позитивістській типології С.Сфремова досить слушно зауважено, що проходячи через етапи загальноєвропейського розвитку та чергування літературних форм у другій половині XIX ст., українське письменство позначене надужче боротьбою за національну індивідуальність українського народу. Соціологічний метод в літературі, про який пише М.Зеров, у ту епоху був основним для виконання літературою своєї визвольної функції. Подібні проблеми, з усією їх глибиною, не стояли, скажімо, перед тією ж польською літературою.

Дуже показовим з огляду на подібні тенденції є згадані вже романи Івана Франка, що у всій повноті порушували проблему інтелігенції і народу, поряд з якими цілком можна поставити і перші прозові твори Ольги Кобилянської – її повісті “Царівна”, “Меланхолійний вальс” (“Vals melancolique”), роман “Земля”. Хоча ця тематика була не менш актуальною і для польських позитивістів, попри те, що в літературознавстві подібні твори, як відомо, і досі є об’єктом дискусій, викликають неоднозначні оцінки. Та все ж, на наш погляд, новизна ідеалу, образна модель саме таких героїв поза всяким сумнівом створила на той час новий тип інтелігента, однаково актуального для наслідування як у тодішній польській, так і українській суспільності.

І все ж своєрідним контрапунктом цієї статті буде наша спроба “заземлити” певну патетичність в оцінках образів інтелігентів не лише вітчизняного, але й польського літературного процесу з його позитивістською складовою наприкінці XIX століття, найперше в їх прозових набутках, як основного “знаряддя” впливу на суспільство. Тут доречно, на наш погляд, буде скористатися відомим постулатом С.Павличко, яка справедливо наголошувала на драматизмі та болісності інтелектуальної проблематики фіналу XIX століття для української літератури, щодо їх впливу на модернізацію нації та культури. Зрозуміло, що це вже тема іншого дискурсу, який пов’язаний з відповідями на питання про ті естетичні та суспільні запити, які ставив вже перед обома літературами початок XX століття й зокрема, в творенні національного ідеалу в образах інтелігенції обох народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ткачук М. Жанрова структура прози Івана Франка. – Тернопіль, 2003. – С.383.
2. Сфремов С. Загальні уваги до історії українського письменства. Передмова // Історія українського письменства. – Нью-Йорк, 1991, т.1.с.351.
3. Зеров М. Твори у 2-х томах. – К., 1990, т. 2.с.246. 3.Зеров М. Твори у 2-х томах. – К., 1990, т. 2.с. 246 с.
4. Крутікова Н. Творчість І.С.Нечуя-Левицького /статті та матеріали/ – К.: Вид-во Акад. наук УРСР 1961.с.248.

5. Kawecka Mirosława. Iwan Neczuj-Lewycki a pozytywizm ukraiński. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 4-5. – Warszawa, 1992. S.515-522.

6. Приходько І.Ф. Українська ідея у творчості І.Нечуя-Левицького. – Львів: Каменяр, 1998. – 70 с.

7. Павличко С. Теорія літератури. К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 679 с.

Гончаренко Б.Б., асп.,

Институт филологии КУНУ имени Тараса Шевченка

“НОВЫЙ ЧЕЛОВЕК”: ТИПИЧНЫЙ ОБРАЗ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В УКРАИНСКОМ И ПОЛЬСКОМ ПРОЗЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА В ПОЗИТИВИСТСКОМ КОНТЕКСТЕ

Статья является попыткой исследования формирования в украинской и польской литературах “нового героя” интеллигента в общественных условиях второй половины XIX века.

Ключевые слова: «новый человек», позитивистские тенденции, позитивистская типология, интеллигенция, украинская и польская литература, новый тип героя.

Goncharenko B.B., asp.,

Institute of Philology Taras Shevchenko University of Kyiv

«NEW MAN»: A TYPICAL IMAGE OF INTELLECTUALS IN UKRAINIAN AND POLISH PROSE OF THE LATE NINETEENTH CENTURY POSITIVISTIC CONTEXT

The article an attempt to study the formation of the Ukrainian and Polish literatures “new hero” intellectual in the social conditions of the late nineteenth century.

Keywords: “new man” positivist tendencies positivist typology, intellectuals, Ukrainian and Polish literature, a new type of hero.